Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 8 | April 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

संतनामदेवांच्या चरित्रातील काही शंकास्थळे

श्रीहरी रंगनाथराव पितळे

इतिहास विभाग प्रमुख , स्व.पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय,रिसोड जि. वाशिम.

सारांश **:**

भारतीय इतिहासात संतमहात्म्यांनी केलेले कार्य मोलाचे आहे. म्हणून त्यांचे महाराष्ट्राच्या सांस्कृती□ - साहित्यीक इतिहासातील स्थान अलौकीक आहे. या सर्व संतांची अमृतवाणी शतकानुशतके महाराष्ट्रीय मनाला संजीवनी देत आहे. संत नामदेवांनी मराठी सारस्वतास अभंगवृत्तीची मौलिक देणगी दिली आहे. ते मराठीतील आद्य आत्मचरित्रकार म्हणून गौरविले जातात. भागवतधर्मरुपी इमारतीचा खांब म्हणजे नामदेव महाराज होते.

प्रस्तावना :

ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवालया ।।
नामा तयाचा किकर । ज्याने केला हा विस्तार ।।

असे सार्थ म्हटल्या गेले आहे. त्यांना वारकरी संप्रदायाच्या विस्ताराचे श्रेय दिल्या जाते. हा विस्तार त्यांनी थेट पंजाबपर्यंत केला होता. त्यांच्या कर्तृत्वाला अभिवादन म्हणून यंदा मराठी साहित्य संमेलन पंजाबमधील घुमान येथे होणार आहे. त्यानिमित्ताने नामदेवांच्या जीवन कर्तृत्वाचा विचार वैचारिकविश्वात होतो आहे. त्यांच्या जीवनातील काही प्रसंगांबाबत शंका आणि मतांतरे आहेत. अशा काही शंकास्थळांची चर्चा प्रस्तुत निबंधात करण्यात आली आहे. त्यांच्या जीवन चरित्रातील तपशीलांबाबत त्यांच्या वाणीतून उतरलेल्या अभंगांना सर्वोच्च प्राधान्य दिले पाहीजे. कारण ते प्राथमिक ऐतिहासीक साधन आहेत.

नामदेव महाराजांचे जन्मस्थळ कोणते ?

संत नामदेव महाराजांचा आणि पंढरीच्या पांडुरंगाचा अभिन्न जैविक संबंध होता. नामदेव महाराज देवाचे अंतरंग भक्त होते. ते देवाशी बोलत होते. देवाला नैवेद्य स्वहस्ते खाऊ घालत होते (''नैवेद्य हातीचा मूर्ती जेवी''), देव नामदेवांच्या विरहाने रडत होते इतपत हृदयस्थ लडीवाळ संबंध असल्याची श्रद्धा वारकरी वर्तुळात आहे. रा.चिं ढेरेंनी लिहीले की, ''विठ्ठलाने पंढरपूरात प्रगत वैष्णव रुप धारण □ल्यानंतर त्याचा पहिला नामवंत भक्त उदयास आला तो नामा शिंपी होय''. [१)] त्यांचा पंढरपूरला दीर्घकाळ रहिवास असल्याने त्यांचे जन्मस्थळ पंढरपूर आहे की नरसी ब्राह्मणी ता. सेनगाव जि.हिंगोली हे आहे याबाबत विवाद आहे. दोन्ही पक्षांची मांडणी स्वतंत्र आहे. दोन्ही पक्षांनी नामदेव महाराजांच्या एका अभंगाचा वेगवेगळा काढलेला अर्थ हे विवादाचे मूळ कारण आहे. तो अभंग असा.

नरसी ब्राह्मणीचा दामासेठ शिंपी । केशिराजरुपी मग्न असे ।।
□ामाचे बाहिर देवालय मूर्तीचे । तेथे भजन त्याचे एकनिष्ठ ।।

मूर्तीशी नैवेद्य दाविल्यावाचूनी । न करी भोजन दामाशेटी ।।
त्याचिये स्त्रियेचे नाम गोणाबाई । पोटी पुत्र नाही सेवा करी ।।

नामदेवांच्या आईने पुत्रप्राप्तीसाठी केशवराजाची भक्ती केली. नामदेवांचे वडील नरसी ब्राह्मणीचे होते असे या अभंगात सांगीतले असले तरी हे ‘केशीराज’ गावातीलच होते असे म्हटलेले नाही. तसेच अभंगाच्या पुढील भागात विठ्ठलाचे स्पष्ट नाव मिळते. पूढे दामाशेठ पंढरपूरला स्थायीक झाले होते. यावरुन नामदेव महाराजांचा जन्म नरसीला झाला नाही असा अर्थ एक पक्ष काढतो. [२)] [illegible] नरसीत केशीराजाचे इतके जुने मंदीर नाही. पण विठ्ठलाचे देऊळ पंढरपूरात मात्र प्राचीन काळापासुन होते. [३)] जनाबाईंचाही एक अभंग याबाबत पुरावा म्हणून या पक्षाकडून पुढे आणला जातो. तो असा.

लोलो लागला अंबेचा । विठाबाई आनंदीचा ।।
आदि ठाणे पुढरपूर । नांदे कान्हाई सुंदर ।।
गोणाईने नवस केला । देवा पुत्र देई मला ।।
शुद्ध देखोनिया भाव । पोटी आले नामदेव ।।
दामाशेटी हरुषला । दासी जनीस आनंद झाला ।।[४]

या अभंगात नरसीचा किंवा केशीराजाचा उल्लेख नाही. तिसरा संदर्भ एकनाथ महाराजांचा दिल्या जातो.

दामा आणि गोणाई नवसी विठूसी । पुत्र देई आम्हां देवा भक्तराशी ।।
तोची नामदेव जन्मे शिंपीयाचे कुळी । भक्ताते पाहूनी वेधला वनमाळी ।।[५]

नामदेव परिचयी कार श्री अनंतदास यांनीही पंढरपूर हेच नामदेवांचे जन्मस्थान मानले. ‘नामदेव परिचयी कार श्री अनंतदास यांनीही पंढरपूर हेच नामदेवाचे जन्मस्था-न मा-नले.’

पंढरपूर जहाँ नगर सकल भोग कराही ।
नामदेवको पिता बसे बैरोजा माही ।
जा कौ पुत्र पुनीत नामदेव सब बिधी पूरौ ।।[६]

कोळेनरसिंहपूर (ता.वाळवे, जि.सांगली) येथील स्थानमहात्म्यात वेगळीच माहीती मिळते. संत नामदेवांचे पूर्वज सातारा जिल्हातील शिराळे पेटयातील शिराळे गावाच्या पश्चिमेस बिळाशी रस्त्यावरील ‘रिळे’ नामक गावाचे रहिवाशी होते. म्हणून त्यांचे उपनाम रेळेवर होते. संत नामदेवांचे सहावे पूर्वज यदुशेठ हे कोळे नरसिंहपूरला रहावयास आले. कारण तेथील नृसिंह हे त्यांचे कुलदैवत होते. यदुशेट, हरीशेट, गोपाळशेट, नरहरीशेट, दामाशेट, नामदेव अशी त्यांची वंशावळी होती. आपल्या मताच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनी खालील पुरावे दिले.

१) नामदेव महाराजके आदिपुरुष यदुशेट ।
रेडेकर उपनाम इनक्षत्री कुलके श्रेष ।
अत्र कराडके निकट कृष्णानदीके तीर ।
नरसिंहपूर हैं ग्राम इक बसे आनाएबीए ।।
(न-हैलाल शर्मा-जबलपूर)

२) “Namdev was the son of Damashetti a tailor, who resided at NARSIBAMNI a village near karad in satara Ditrict” (The shikh religion vol VI by Max Arthrer Macaullife)

३) Namdevas Ancesters originally lived at Narsibamni situated near karad as Bhaye Barsighpur or kole narshighpur (Life of Namdev by Natesan)

४) His Father Damashetti was a tailor and lived at Narsighpur (Mysticism in Maharashtra vol VII by prof. R.D. of Nimbul page १८५)

या मंदीर प्रांगणात जुन्या अश्वत्थ वृक्षाभोवती असणाऱ्या पाराला 'नामदेवाचा पार' असेच संबोधतात.[७]

महाराष्ट्र सारस्वत कार वि.ल.भावे, आजगावकर, शंकर महाराज खंदारकर प्रभृती संत नामदेवांचे जन्मस्थान नरसी ब्राह्मणी हेच असल्याचे सांगतात.

ल्याणीचा शिंपी हरिभक्त गोमा । त्याची कांता उमा नरहरीभजनी ।।
णाई दामाशेटी झाले पाणिग्रहण । संसारी असोनी नरसी गावी ।।[८]

नरसीपासून २० मैलांवर कल्याणी नावाचे गाव आहे. तेथे गोमा नावाचा शिंपी होता. त्याची पत्नी उमा होती. ते नृसिंहोपासक होते. ते नरसी येथे राहून संसार करीत होते. एवढ्या स्पष्ट शब्दात नामदेव महाराजांनी आपल्या गावाची माहिती दिली आहे. दामाशेटी यांचे उपास्यदैवत केशिराज हे होते. ते पांडुरंगाचीही भक्ती करीत होते. वैष्णव वारकरी संप्रदायात उपास्य दैवत कोतेही असले तरी सामुहिक उपासना पांडुरंगाचीच होत असते कारण अव्दैत वेदांत तत्वज्ञानाचा पायाच 'सर्वं ल्विदं ब्रह्म' हा आहे. ज्ञानेश्वर महाराज नाथपंथीय होते, एकनाथ महाराज दत्तोपासक होते, तुकाराम महाराज चैतन्य संप्रदायाचे होते तसेच नामदेव महाराजांचे घराणे केशीराजाचे उपासक होते. या सर्वांनी पांडुरंगाची उपासना केली आणि करविली. जनाबाईंच्या अभंगात नरसीचा उल्लेख नसण्याचे कार असे असू शकते की नामदेव महाराजांची जनाबाईशी भेट पंढरपूरला आल्यावर झाली असल्याने त्यांना नरसीब्राह्मीचा पूर्ववृत्तांत माहीत नसावा. शिवाय स्वतः नामदेव महाराजांनी विठ्ठलाला केशिराज या नावाने अनेकदा हाक मारली आहे. उदा ः

"नामा म्हणे केशिराजा । केला नेम चालवी माझा।।"

यावरुन नामदेव महाराजांनी पंढरपूर सोडून नरसी येथे जाऊन अशा केशिराज नामोल्लेख असणाऱ्या अभंगांची रचना केली असे समजण्याचे काही कारण नाही. नरसीतील केशिराजाच्या उपासनेच्या पूर्वसंस्काराने आणि अव्दैत तत्वज्ञानाच्या अभेद दृष्टीने त्यांनी पांडुरंगालाच केशिराज संबोधले होते. नरसी ब्राह्मणी येथे केशवराजाची मूर्ती व मंदिर होते. मुसलमानी आक्रमणात मंदीर उध्वस्त झाले तर मूर्ती शेजारच्या आजेगाव येथे नेऊन तेथे मंदीर बांधण्यात आले.[९]

शंकर महाराजांनी याबाबत विवेचन केले आहे की वाक्याचे तीन प्रकार संभवतात. काही 'स्पष्टार्थबोधक' असतात. त्यात शंका, वाद होण्याची गरज नसते. काही 'म' असतात. यात हेतु दर्शवलेला असतो आणि या हेतूवरुन निश्चित अनुमान सिद्ध होते. उदा - पंढरपूरची माहीती सुरु असेल तर प्रत्येकवेळी पंढरपूर हा शब्द न वापरता 'तेथे' असे म्हणून माहीती सुरु ठेवली जाते. तिसरा प्रकार प्रकरणस्थ असतो. यात एकदा प्रकरण सुरु झाले की त्यात येणारी वाक्ये त्याच प्रकरणाची माहिती सांगत असतात. उदा - अयोध्याकांडातील सर्व वाक्ये अयोध्येशी संबंधितच असतात.[१०]

या वरुन नामदेव महाराजांनी आपल्या आत्मचरित्रात जन्मस्थळाचा स्पष्ट उल्लेख केलेलानसला तरी सर्व माहिती नरसी प्रकरणस्थ असल्यामुळे जन्मस्थळाबाबत वेगळी शंका यायलाच नको. वारकरी जनसामान्यांमध्ये लोकश्रुती आणि श्रद्धापूर्वक नरसी हेच जन्मस्थळ असल्याचे सर्वांना मान्य आहे. आज नरसी ब्राह्मणी, ता. सेनगाव, जि. हिंली येथे नामदेवांचे मंदिर आहे. तेथे उत्सव साजरे होतात. तेथे श्रद्धावंत नतमस्तक होतात.

लवृत्तांत

संतनामदेव हे शिंपी कुळात जन्मले होते. त्यांच्या घरात गोणाई, राजाई या दोघी सासू-सुना, दामा, नामा हे बाप-ले, नारा, विठा, गोंदा, महादा हे चौघे पुत्र, लाडाई, गोडाई, येसाई, साखराई या चौघी सुना , लिबाई लेक, आऊ बहिण आणि जनाबाई दासी असे

एकुण १५ लोक होते. ते सर्व हरिचिंतन करीत अभंगरचनेत नामदेवांना साह्य करीत होते. नामदेवांनी वाल्मिकीप्रमाणे १०० कोटी अभंग रचण्याची प्रतिज्ञा केली होती.

शतकोटी अभंग करील प्रतिज्ञा । नाममंत्र खुणा वाचुनी पाहे।।[११]

यातील ९६ कोटी अभंग त्यांनी आपल्या ८० वर्षांच्या आयुष्यात पूर्ण केले असे सांगीतले जाते. पण आता त्यातील क्षेपक अभंग सोडून फारच कमी उपलब्ध आहेत. उरलेले ४ कोटी अभंग करण्यासाठी नामदेव महाराज तुकाराम महाराजांच्या रुपाने पुन्हा अवतीर्ण झ ाले असा वारकऱ्यांचा विश्वास आहे. स्वतः तुकाराम महाराजांनी याबाबत लिहीले की नामदेव महाराजांसह पांडुरंगाने स्वतः स्वप्नात जागे □रुन अभंग रचण्याची प्रेरणा दिली होती.

नामदेवे केले स्वप्नामाजी जागे । स्वये पांडुरंगे येवोनिया ।।
सांगीतले काम करावे कवित्व । वाऊगे निमित्त बोलू नये ।।
प्रमाणांची संख्या सांगे शतकोटी । उरले ते शेवटी लावी तुका ।।[१२]

नामदेव महाराजांचा पंजाबशी संपर्क

नामदेव महाराजांचा जन्म शके ११९२ म्हणजे इस १२७० मध्ये झाला. त्यांचा ज्ञानेश्वर महाराजांशी संपर्क आल्यावर ते त्यांच्याबरोबर तीर्थाटनास गेले. त्यावेळचे वर्णन त्यांनी आपल्या तीर्थावळीच्या अभंगांमध्ये विस्तृत □ले आहे. ते ज्ञानेश्वरादि भावंडांच्या समाधी प्रसंगी उपस्थित होते. ज्ञानेश्वर महाराजानंतर ते ५४ वर्षे हयात होते. यांपैकी १८ ते २० वर्षे ते पंजाबमध्ये होते. तेथे त्यांना विष्णुस्वामी, बहोरदास, जोल्लो, लध्धा, केसो इ. शिष्य लाभले. बहोरदासने घुमानला '□ुरुव्दारा बाबा नामदेवजी' या नावाने समाधीमंदीर उभारले आहे. ही समाधी प्रतिकात्मक असून त्यांची समाधी पंढरपूरला नामदेव पायरीवर आहे. (शके १२७२ इस. १३६०) रामानंद, कबिर, नानक, रैदास, पीपा इ. सर्व उत्तरकालीन संतांवरील नामदेवांचा प्रभाव स्पष्टपणे लक्षित होतो.

नामदेवांची संख्या किती ?

नामदेव महाराजांच्या नाममुद्रेत नामा, केशवदास नामा, विष्णुदास नामा, नामा यशवंत, नामा पाठक इ. भिन्नता दिसून येते. यावरुन नामदेव अनेक होते, हिंदीत काव्यरचना करणारे नामदेव वेगळे होते आणि नामदेव पूर्वायुष्यात दरोडेखोर होते अशाप्रकारची मते मांडली गेली आहेत. प्रियोळकरांनी विविधज्ञान विस्तारमध्ये घुमान येथील नामदेव, ज्यांचे अभंग गुरुग्रंथ साहिबमध्ये समाविष्ट आहेत, ते वेगळे नामदेव होते असे मत मांडले होते.[१३]

रा.चिं.ढेरे सुद्धा विष्णुदासनामा ही नाममुद्रा अन्य ग्रंथकाराची असल्याचे मानतात.[१४]

संत नामदेवांबाबत ते दरोडेखोर असल्याची शंका पूर्णपणे प्रक्षिप्त आणि निराधार आहे. नामा पाठक, नामा यशवंत ही नावे भिन्न असल्याचे पटते. पण केशवदासनामा, विष्णूदास नामा ही नावे त्यांनी स्वतःच भक्तीप्रेमातुन धारण केली होती.

अशी मतवैविध्ये असली तरी संत नामदेवांचे स्थान वारकरी संप्रदाय आणि मराठी साहित्याच्या इतिहासात फार महत्त्वाचे आहे. माधुर्य, प्रासादिकता, लडिवाळपणा, लटका क्रोध, करुणा, प्रेम, दया अशा विविध सौंदर्यांनी नटलेली नामदेवांची अभंगवाणी नित्यनूतन आहे.भागवत धर्माच्या प्रचार आणि प्रसार यामध्ये या अभंगवाणीचा महत्त्वाचा सहभाग आहे. त्यांची मंत्रवाणी आत्म्याचा साक्षात्कार करुन दे□ारी मंत्राक्षरे आहे. निर्मळ, विशुद्ध अंतःकरणातुन स्फुरलेली भक्तीमार्गावरुन झुळझुळ वाह□ारी व ज्ञानामृत पाजणारी नामदेवांची ही अभंगवाणी भागवत धर्माची चिरंतन अशी अमृतसंजीवनी आहे.

संदर्भ :-

१) रा.चिं. ढेरे, श्री विठ्ठल एक महासमन्वय, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे १९८४, पृ.३३९
२) संत नामदेव गाथा, शासकिय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई १९७०, पृ.११
३) उपरोक्त, पृ.१२

४) उपरोक्त, पृ.९५१, अभंग क्र.२७४
५) एकनाथ महाराजांची अभंगाची गाथा, संपा. रामचंद्र तुकाराम यादव, कोल्हापूर १९७७ पृ.६७०, अभंग क्र.३५५७
६) त्रिलोकी नारायण दिक्षित, परिचयी साहित्य, पृ. ८२
७) श्याम घळसासी, एक अलौकिक तीर्थक्षेत्र नरसिंहपूर, श्री नृसिंह भक्तमंडळ प्र□ाश-ाविभा□ -ारसिंहपूर २००५ पृ. ५०, ५१, ५२.
८) संत नामदेव गाथा, उपरोक्त टिप २, पृ. ५११, अभंग क्र. १२३३
९) शंकर महाराज खंदारकर, नामदेव चरित्र विवेचन, कै.शंकर महाराज खंदारकर विश्वस्त संस्थेचे प्रकाश-ा, २००० पृ.१० ते १२.
१०) उपरोक्त, प्रस्तावना.
११) संत नामदेव गाथा, उपरोक्त टिप २, पृ. ५१३, अभंग क्र. १२४०
१२) श्री तुकाराम महाराजांची गाथा, वारकरी प्रकाशन मंडळ, नागपूर, २००७ पृ. १४९, अभंग क्र. ४८७
१३) प्रियोळ□र, विविध ज्ञान विस्तार, वर्ष ६८, अं. ११-१२
१४) रा.चिं.ढेरे, श्री विठ्ठल एक महासमन्वय, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे १९८४ पृ. २५